

OKKAZIONAL SO‘ZLARNING NUTR BIRLIGI SIFATIDAGI XUSUSIYATLARI

<https://doi.org/10.70728/phil.v05.i03.047>

O.Y.To‘xtasinova
Qo‘qon DU

Annotatsiya: Ushbu maqolada rus va o‘zbek tilshunosligida okkazonal so‘zlarning o‘rganilishi, okkazonal so‘zlarning o‘ziga xos xususiyatlari: nutqqa (matnga) bog‘liqlik, ijodiylik, okkazonal so‘zlarning to‘g‘ri yoki noto‘g‘riligini idrok etish, okkazonal so‘z va lisoniy norma o‘rtasidagi munosabat, okkazonal so‘zlarning qo‘llanish jihatdan bir martaligi, okkazonal so‘zlarning ta’sirchanligi, majburiy bo‘lmagan nominatsiya, okkazonal so‘zlarning sinxron va diaxron qorishiqqligi bayon qilingan.

Kalit so‘zlar: okkazonalizm, okkazazonal so‘z, og‘zaki nutq okkazonalizmi, badiiy okkazonalizmlar, nutqqa xoslik, bir marta qo‘llanishlik, qabul qilinmaslik, so‘z yasalishi asosida vujudga kelish, anormallik, ekspressivlik, nominativlik, sinxron-diaxronik qorishiqqlik, individuallikka xoslik

FEATURES OF OCCASIONAL WORDS AS NUTRITIONAL UNITS

O.Y.Tokhtasinova
Koqand SU

Abstract: This article describes the study of occasional words in Russian and Uzbek linguistics, the specific features of occasional words: dependence on speech (text), creativity, perception of the correctness or incorrectness of occasional words, the relationship between an occasional word and a linguistic norm, the uniqueness of occasional words in terms of use, the expressiveness of occasional words, optional nomination, and the synchronous and diachronic mixing of occasional words.

Keywords: occasionalism, occasional word, oral speech occasionalism, artistic occasionalisms, speech specificity, single use, non-acceptance, emergence on the basis of word formation, abnormality, expressiveness, nominativeness, synchronic-diachronic confusion, individuality

Okkazonal so‘zlar so‘zlovchi yoki ijodkorlar tomonidan o‘z fikr va maqsadini o‘ziga xos tarzda va aniq ifodalash, o‘zlari tasvirlayotgan biror shaxs, narsa, obyekt, voqea-hodisalarni barcha qirralari bilan namoyon etish hamda ularga nisbatan

bo'lgan o'z munosabati, ya'ni his-tuyg'ularini yorqin ifodalash maqsadida yaratiladi va qo'llanadi. Okkazionalizmlar tasvir obyektni tavsiflashda tildagi imkoniyatlar nutq egasini qanoatlanira olmaganda yaratiladi.

Til lug'aviy tarkibining shakllanishi va rivojlanishi jarayonlarini o'rganish o'z tarixiga ega. Bu masalaga bag'ishlangan ishlarda okkazional so'zlarga e'tibor berib kelinadi. Rus tilshunosligida okkazional so'zlarni neologizmlardan ajratib o'rganishga XX asrning 50-yillaridan kirishildi. Rus tilshunosligida N.I. Feldman birinchi bo'lib okkazional terminini qo'llagan. U okkazional so'zlarni so'z yasallishining mahsuldor tiplari asosida vujudga keladigan va ma'lum matnga xos ma'no ifodasiga ega bo'lgan lisoniy birliklar sifatida izohlayditi [1]. Er.Xanpiraning V.V.Mayakovskiy ijodiga xos okkazionalizmlarni o'rganishga bag'ishlangan dissertatsiyasi birinchi monografik ish edi [2].

A.Mamatov o'zbek tilshunosligida okkazional so'zlarni adabiy normaga munosabati nuqtayi nazaridan tadqiq etgan. U ham nutqqa xoslikni okkazional so'zlarning asosiy xususiyatlaridan biri sifatida ajratadi va ularning yaratilishidagi asosiy holatlardan biri nutqqa rang-baranglik berish ekanligini ta'kidlaydi. Tadqiqotchi o'zbekcha okkazional so'zlarning yetti belgisini ko'rsatadi. Ular: 1) nutqqa taalluqlilik; 2) nonormallik, 3) bir marta qo'llanishlik; 4) so'zlovchi yoki adiblar tomonidan yaratilish; 5) ekspressivlik; 6) so'z yasash qoidalariga amal qilish; 7) tarixiy-zamonaviy moslashish [3]. Tadqiqotchi bunda nominativlik belgisini hisobga olmaydi. Nazarimizda, okkazional so'zlarga bu belgi xos, chunki ular ham borliqdagi narsa - predmetlar, hodisa va harakatlarning nomidir. Masalan, *qumzor*, *yozloq*, *g'o'zapoyahokim*, *futbolgoh*, *qishboy*, *xo'pchi*, *hazilvon* kabilar yo joyni yoki shaxsni ataydi.

S.Mo'minov neologizm va okkazionalizmlarni o'zaro qiyoslab, ularga xos bo'lgan belgilarini ko'rsatadi. U okkazionalizmlarning muhim belgilari sifatida quyidagilarni eslatadi: 1) okkazionalizmlarning lug'at qatlamiga munosabati; 2) individga xosligi (okkazional ma'no); 3) bir marta qo'llanadigan, ko'pincha emotsional-ekspressiv bo'yoqqa ega bo'lgan nutq birligi; 4) aniq badiiy nutqiy holat uchun xizmat qilish; 5) motivlashgan bo'lishi [4].

Qayd qilingan belgilardan ko'rinadiki, okkazionalizmlarning motivlashgani boshqa tadqiqotchilar tomonidan ajratib ko'rsatilmagan. S.Mo'minov ana shu beshinchi belgini o'z ishiga asos qilib olgan.

S.Toshaliyeva o'zining "O'zbek tilida okkazional so'z yasallishi" mavzuidagi nomzodlik dissertatsiyasida okkazional so'zlarning o'ziga xos xususiyatlari sifatida quyidagilarni ko'rsatadi: Okkazionalizmlar: 1) nutqiy hodisa; matn va nutq vaziyati bilan bog'liq; 2) anormal-maromsiz; 3) bir marta qo'llashga mo'ljallangan; 4) shaxsiy-ijodiy yasalma - so'z ijodkorligiga daxldor; 5) so'z yasash va so'z qo'llash bilan bog'liq; 6) yasallish jarayoni, yasallish tarzi, ishlatilish sababi asoslangan; 7)

morfem bo'linishi va tarkiblanish bilan bog'liq odatiy va g'ayriodatiy munosabatlar aniq anglashilib turadi; 8) qo'llanishi va yasalishi ma'lum qurshov (mikromatn) ni talab qiladi; 9) ma'lum lisoniy-shuuriy tasavvurlar va o'zgartirib olish bilan bog'liq; 10) nutqiy atash(nomlash) va matn yaratish usuli sifatida namoyon bo'ladi [5].

Boshqa tadqiqotchilar okkazionalizmlarning xususiyatlariga atroflicha to'xtalishmagan. Ular, asosan, ma'lum bir ijodkorning so'z qo'llash mahorati masalasida okkazionalizmlarning o'rni va rolini qayd etib o'tishgan, xolos.

Okkazionalizmlarga xos xususiyatlarni qisqacha sanab o'tamiz: 1) sinxron-diaxron qorishqlik; 2) muallifning borligi; 3) yangilik o'lchovi; 4) til lug'at tarkibiga kirishi yoki kirmasligi. Bu belgilar okkazionalizmlar bilan neologizmlarni farqlaydigan belgilardir. Shunday qarash nuqtayi nazaridan yondashilganda, okkazionalizmlarning eng muhim belgisi ularning vaqtga munosabati, ya'ni prinsip jihatdan eskirmasligi, doimiy yangi so'zligicha qolishidir.

Okkazonak so'zlar o'zlari qo'llanayotgan nutq jarayonida boshqa so'zlar (til birligi hisoblangan uzual so'zlar) bilan teng huquqlilik asosida ishlatilsa-da, faqat o'zlarigagina xos bo'lgan xususiyatlari bilan ulardan farqlanadi. Ular quyidagilar:

1. Nutqqa (matnga) bog'liqlik.

Bu alomat okkazional so'zlarning eng muhim belgisi hisoblanadi. Ma'lum bir nutqiy vaziyatda mazmun va emotsionallik jihatidan oddiy til birligidan zarurroq bo'lgan shunday nutqiy birliklar bo'ladiki, ular o'zlari taalluqli bo'lgan matnda yaratilib, ushbu matnda qo'llanadi va u bilan birga yashab qoladi. Bunday so'zlarning til lug'at boyligiga qabul qilinishi va umumqo'llanishga o'tishi shart emas.

Muayyan til lug'at boyligiga kirgan birliklar barqaror so'zlar bo'lib, ularning matnga bog'liqligi nisbiydir. Chunki barqaror so'zlar nutqda yakka holda, so'z-gap, bir so'zlik jumla va shu kabi shakllarda ham qayta-qayta qo'llanishi mumkin. Okkazional so'zlarning matnga bog'liqligi esa ko'pchilik hollarda mutlaqo zarur bo'lib, ular alohida, matndan tashqarida yashay olmaydi. Matndan tashqarida olingan okkazional so'zda (masalan, *uvadaband*, *kuzaytirmoq*, *damkash*, *sezim*, *nursiramoq*, *rangdosh*) leksik ma'no ehtimollik xarakteriga ega bo'lib, matn bilan oydinlashadi va bu hol okkazional so'zga nutqdagi barqaror so'zlar bilan bir qatorda qo'llanish imkoniyatini beradi.

Binobarin, barqaror so'z matnga bog'liq bo'lishi bilan birga, uning o'zi buni oldindan belgilab beradi va shakllantiradi. Boshqacha aytganda, barqaror so'z matnni ijodiy ravishda shakllantiruvchi faol omildir. Okkazional so'z esa alohida o'zi matn hosil qilish xususiyatlariga ega emas. Masalan: *Biz ma'naviy tashkilotmiz - "Ranjkom" miz, ya'ni O'zgalarni ranjitmoqlik bizning ishimiz.* (A.Oripov)

Ushbu matndagi *ranjkom* so'zi barqaror so'zlarning ancha keng matniga tayanmasdan turib hech qanday ma'noga qodir emas va mutlaqo tushunarsizdir.

2. Ijodiylik. Okkazional soʻzlarning ijodiyligi barqaror (uzual) soʻzlarning turgʻunligiga qarama-qarshi qoʻyiladi. Barqaror soʻzlarning turgʻunligi deyilganda, ularning xotirada qayta tiklanishi, yaʼni lugʻatda tayyor holda mavjud boʻlib, funksional jihatdan qayta (takror) ishlatilishi mumkinligi tushuniladi. Barqaror soʻz oʻz shakl va ahamiyatiga koʻra til lugʻat tarkibiga qarashli boʻlib, nutqda maʼlum koʻnikma, malaka asosida ulardan foydalaniladi. Bunda ularning tilda mavjud boʻlgan shakli va maʼnosi xotirlanadi.

Okkazional soʻzlarining qoʻllanishi tayyor shakl yoki maʼnoni eslash emas, balki yangi soʻzni ijod qilish, yaratish bilan bogʻliq. Bunday soʻzlarning har bir qoʻllanishi uning yangi paydo boʻlishidir.

Okkazional soʻz oʻz mohiyatiga koʻra yasama soʻz boʻlishi lozim, chunki u hech boʻlmaganda ikki morfemaning nisbatan erkin qoʻshilishi natijasidir. Okkazional soʻz har doim yaratilavermaydi, u nutqiy ehtiyoj, favqulodda vujudga keluvchi talab natijasidir. Shu sababli bunday soʻzlar nutqda miqdoran kam uchraydi hamda har qanday ijodkorning tilida ham uchrayvermaydi. Chunki bu kabi soʻzlarni yaratish adibdan muayyan topqirlik va mahoratni talib qiladi.

3. Okkazional soʻz va lisoniy norma oʻrtasidagi munosabat. Okkazional soʻzlarning yasalishi til leksik-semantik normasining u yoki bu darajada buzilishidir. Okkazional soʻzlarning normaga munosabati bir xil emas. Baʼzi okkazional soʻzlar tildagi mavjud soʻz yasalishi qoidalari asosida yaratiladi: *Har nechuk, shoirman - sen bilan jondosh, Toʻyingda toʻydoshman, tirik yelkadosh. Degayman, yosh umring oʻylab, ey, qondosh, Bitgum, bitilmagan dostoning menda.* (A.Oripov) Ushbu parchadagi *toʻydosh* okkazionalizmi *qondosh, jondosh, yelkadosh* soʻzlaridan soʻz yasalishi jihatidan farqlanmaydi. Lekin shunga qaramay, u, birinchidan, qoʻllanish jihatidan bir martaligi bilan, ikkinchidan, muallif tomondan ijod qilinishi bilan mazkur soʻzlardan farq qiladi. Bu soʻz tilning asosiy elementlari singari lugʻatlar va grammatikalarda meʼyorlashtirilmagan nutq birligidir.

Asaliston, changiston, balchigʻiston, shovqinzor, qoʻngʻiroqzor okkazional soʻzlari mavjud mahsuldor soʻz yasalishi qoliplari asosida yaratilgan boʻlsa ham, ularda soʻz yasalishi qoidasi buzilgan. Chunki *-zor* qoʻshimchasi asosdan anglashilgan „..narsa (ekin, daraxt va h.o.) koʻp boʻladigan joy nomini bildiradigan ot yasaydi“, - *iston* esa „..xalq (millat) nomini bildiruvchi yoki boshqa biror soʻzga qoʻshilib, shu xalq (millat) yashaydigan mamlakat yoki yasovchi asos anglatgan narsa koʻp boʻlgan joy maʼnosidagi ot yasaydi“ [6]. Ammo quyidagi misollarda bu meʼyorning buzilishi namoyon boʻladi: *O, Oʻzbekiston, asal sandigʻim mening, asalistonim mening.* (O.Matjon) *Yozda changistonu qishda balchigʻiston koʻchamen.* (E. Vohidov) *Hech kim sezmay qoladi Bir kun arshga yetganim, Bu shovqinzor oralab Dodlab oʻtib ketganim.* (H.Xudoyberdiyeva)... *Olamning shikoyatlari oquvchi sovuq simlar ulangan telefon hamda qoʻngʻiroqzor xona...* (N.Norqobul)

Til mezonni bo'yicha *-zor* va *-iston* affikslari jonli, o'suvchi narsalarni bildiradigan so'zlarga qo'shiladi, ammo yuqoridagi misollarda butunlay jonsiz narsani anglatadigan so'zlardan yangi so'z yasaydi va ularning ko'pligini obrazli tarzda ifodalaydi. Vaholanki, bunday narsalarning ko'pligi analitik usul bilan hosil qilingan shakllar orqali ifodalanadi. Qiyoslang: *asali ko'p O'zbekiston - asaliston O'zbekiston, changib yotadigan ko'cha - changiston ko'cha, balchiq bo'ladigan qo'cha - balchig'iston ko'cha, shovqin-suron (dunyo) - shovqinzor (dunyo), doim qo'ng'iroq ovozlari eshitiladigan xona - qo'ng'iroqzor xona* kabi.

Qiyosdan ko'rinadiki, bunday okkazionalizmlarda so'z hosil qilish me'yori buzilgan bo'lsa-da, o'quvchi yoki tinglovchiga ular yoqadi. Sababi, bunday ishlatishda, eng avvalo, ixchamlikka intilish ehtiyoji qanoatlantiriladi, ikkinchi tomondan, chiroyli obrazli ifodalar vujudga keladi.

Hozirgi o'zbek tilida bir qator shaxs oti yasovchi qo'shimchalar borki, ularning unumdorligi pasaygan. Masalan, *-xo'r, -kash, -furush* qo'shimchalari asli fors-tojik tillariga xos element bo'lib, hozirgi vaqtda deyarli yangi so'z yasamaydi. Lekin ular ishtirokida ma'lum muallif tomonidan *havoxo'r, g'urbatkash, she'rfurush, mansabfurush, balokash* kabi so'zlar hosil qilingan. Bunday so'z yasalishi normaga mos emas. Shuning uchun ham ular g'ayritabiiy tuyuladi. Lekin bu asosli mezonisizlik, noto'g'rilik bo'lib, ma'lum maqsadga bo'ysundirilgandir. Misollar: *Deylik, Los-Anjeles shahri ustiga Qora qanot yoydi motorlar dudi. Tokio, London, Nyu.. Qurum bosgach, ko'k - Havoxo'r bir kalxat, ofat hudhudi! (O.Matjon)...Uzoq bo'ldi bu g'urbatkash umrim. Ko'rdim goh she'rfurush, goho sur mansabfurush.* (E.Vohidov) Misollardan ko'rinadiki, okkazional so'zlar yuqorida keltirilgan matnga singishib ketgan, ularning o'rniga boshqa so'zni qo'llab bo'lmaydi. Shu ma'noda okkazional so'zlarning til normasi bilan munosabati yana bir tomondan namoyon bo'ladi.

4. Okkazional so'zlarning to'g'ri yoki noto'g'riligini idrok etish. Ma'lumki, til qoidalarini bilmaslik natijasida imloviy, orfoepik, grammatik va uslubiy xatolarga yo'l qo'yilganligini idrok etish bilan okkazionalizmlarning to'g'ri yoki xato ekanligini idrok etish bir xil narsa emas.

Okkazional so'zlarning noto'g'riligi haqidagi taassurot ularning eng muhim funksional sifatlari - "oldindan belgilangan" ta'sirchanligi, o'ziga xos semantikasi tufayli so'ngandek bo'ladi. Okkazional so'zlar ijod qilingan birlik sifatida so'zlovchining (muallifning) muayyan nutq mahoratidan dalolat beradi hamda bu bilan tinglovchida okkazional so'z ijodkorining nutq imkoniyatlariga bo'lgan shubhasini yo'qotadi. Okkazional so'zlarning rasman mezonisizligi uning funksional jihatdan maqsadga muvofiqligi va tasviriyligi tufayli "oqlanadi". Hatto ba'zi xatolar savodsizlik oqibati bo'lmasa, muayyan xarakterni ko'rsatuvchi tasviriy vosita sifatida xizmat qiladi.

Shunday qilib, mezonni buzish maqsadga muvofiq holda tashkil etilgan tasviriy vositaga aylanar ekan, bu hol xato deb idrok etilmaydi.

5. Okkazional soʻzlarning qoʻllanish jihatidan bir martaligi ularning muhim xususiyatlaridan biridir. Okkazionalizmlar nutqda faqat bir marta ishlatilib, nutqiy holatlarga oʻziga xoslik boʻyogʻini beradi, ifodada aniqlik, yaratuvchanlikni koʻrsatadi, til originalligi, izlanishda tilning mavjud imkoniyatlarini safarbar etishni taqozo etadi.

Tilshunoslikda okkazional soʻzlarning *“individual soʻzlar”*, *“muallifning yangi soʻzlari”*, *“individual-muallif neologizmlari”*, *“uslubiy neologizmlar”* yoki *“individual-uslubiy neologizmlar”*, *“matniy neologizmlar”*, *“bir martalik neologizmlar”*, *“shoir neologizmlari”* yoki *“poetik neologizmlar”* kabi nomlari mana shu xususiyati bilan bogʻliq [7].

Okkazional soʻzlarning oʻziga xos xususiyatlarini namoyon etuvchi mazkur nomlar ichida bir martalik neologizmlar degan nomni alohida taʼkidlash mumkin. Ushbu nom okkazional soʻzlarning funksional jihatdan bir martalilik xususiyatini koʻrsatadi.

Har bir koʻp maʼnoli soʻz nutq jarayonida oʻz maʼnolaridan faqat bittasini roʻyobga chiqaradi (faollashtiradi). Matnning nutq boʻlagi sifatidagi xossasi ana shunda namoyon boʻladi va soʻzning matnga bogʻliqligi ifodalanadi. Lekin okkazional soʻzning matnga bogʻliqligi barqaror soʻzning matnga bogʻliqligidan ancha kuchli boʻlib, u oʻzi ishlatilayotgan matn bilan faqat bir marta nutqiy vazifa bajarishi mumkin. Okkazional soʻz oʻzi ifodalayotgan maʼnosi bilan muayyan matnda faqat bir marta qoʻllangach, ikkinchi marta ayni shu maʼnoni ifodalamaydi.

Neologizmlar tezda umumxalq leksikasiga oʻtishi, osonlik bilan turli matnlarga moslashib ketishi va koʻp oʻtmay lugʻatlarda toʻla huquqli soʻzlar sifatida qayd etilishi va qayta-qayta qoʻllanishi bilan xarakterlanadi. Okkazionalizm esa oʻzi yaratilgan matndagina yashaydi [8] va bir martaligi bilan ajralib turadi.

6. Okkazional soʻzlarning taʼsirchanligi. Soʻzning taʼsirchanligi ikki xil boʻladi: soʻzning matn bilan bogʻliq holda yuzaga keladigan taʼsirchanligi va ichki taʼsirchanlik. Masalan, biror shaxsning xarakteri haqida soʻz ketar ekan, *tillo odam* deyish mumkin. *Tillo* soʻzi ushbu matnda taʼsirchan eshitiladi. Endi bu soʻzning toʻgʻri maʼnosini olib koʻraylik: *tillo uzuk*. Bunda faqat informativlik bor, taʼsirchanlik kuchi mavjud emas.

Ichki taʼsirchanlik matnga bogʻliq emas, balki u soʻz mohiyatiga xos bir narsadir.

Agar barqaror soʻzlar uchun nominativlik asosiy vazifa boʻlsa, okkazional soʻzlar uchun majburiy taʼsirchanlik xarakterli belgidir. Barqaror soʻzlarning hammasi ham ekspressiv boʻlavermaydi. Ularning asosiy qismi neytral maʼnoli boʻlib, tilning noekspressiv birliklarini tashkil qiladi.

Okkazonal soʻzlarning taʼsirchanligi ichki xarakterga ega. Garchi ular matnga bogʻliq boʻlsa ham, oʻzining ichki soʻz yasashidagi alohida xususiyati tufayli oʻz-oʻzidan taʼsirchandır, okkazonal soʻz matnga faqat maʼno jihatdan bogʻliq boʻlib, uning taʼsirchanligi matndan kelib chiqmaydi.

Turli okkazonalizmlarning okkazonallik darajasi ham, taʼsirchanligi ham har xil. Okkazonal soʻz yasashida tildagi soʻz yasashi qoidalarining shakliy va semantik buzilishi qanchalik kam boʻlsa, mazkur soʻzda okkazonallik va taʼsirchanlik shunchalik kam boʻladi va aksincha. Okkazonal soʻzlarda nominativlikdan koʻra taʼsirchanlik xususiyati kuchli boʻladi. Ular taʼsirchanlik vositasi sifatida nutqning taassurotli taʼsirini kuchaytiradi va unga takrorlanmas oʻziga xoslik boʻyogʻini beradi. Masalan: *Yulduzlar, men sizga boqqanda xumor, Qalbimda yer ishq boʻladi toʻliq. Yulduzlar, bilmaysiz mening xalqimni, Bundayin zahmatkash yer yuzida kam. Yelda tinim bordir, unda yoʻq tinim, Shunday ishparastdir u munisginam.* (A.Oripov)

Shoir *ishqparast* soʻziga paronim sifatida qoʻllagan *ishparast* soʻzida oʻzbek xalqining zahmatkashligi taʼsirchan ifodalanadi.

7. Majburiy boʻlmagan nominatsiya. Bu xususiyat okkazonal soʻzlarning belgilaridan biridir. Borliq dunyo haqidagi tushunchalar soʻzlarning leksik maʼnolarida oʻz ifodasini topadi. Barqaror soʻz tarixiy muhrlangan til birligi boʻlib, unda borliqning zarrasi aks etadi. Buni birmuncha soddalashtirilgan misollar bilan izohlash mumkin. Izohli lugʻatlarda muayyan soʻz maʼnosini tushuntiruvchi lugʻat maqolalari matni ana shu soʻzda mustahkamlangan “voqelik boʻlagi”ni umumadabiy til vositalari bilan bayon qiladi. Masalan, “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”da 1. Emadigan, koʻkrakdan ajratilmagan bola. 2. koʻchma Turmush tajribasiga ega boʻlmagan: xom, gʻoʻr odam...” degan yozuvlarni oʻqib, biz ulardan *goʻdak* soʻzining leksik maʼnolarini bilib olamiz. Kishilarning ijtimoiy-nutqiy tajribasida tarixan mustahkamlangan barqaror soʻzning nominativ majburiyligi ham ana shundadir. Okkazonal soʻzlarga nominativ majburiylik xos emas. Unga xos boʻlgan nominatsiya boshqa barqaror soʻzlar orqali ifodalanishi mumkin. Masalan, *maymuniyat* okkazonal soʻzi bildiradigan maʼno “maymunga xoslik” ifodasidagi barqaror soʻzlar vositasida anglashilishi mumkin.

Yoki *zamonsoz* okkazonalizmini barqaror soʻzlar ishtirokida tuzilgan “*zamonga moslashuvchanlik*” birikmasi bilan almashtirish mumkin. Har ikki almashtirilgan shaklda ham nominatsiyagina ifodalanadi, ekspressivlik boʻlmaydi. Ammo *maymuniyat* va *zamonsoz* soʻzlari aytilishi bilan tinglovchiga eng avvalo ularning nominatsiyasi emas, taʼsirchanligi yetib keladi, undan keyingina tasavvurda obraz jonlantiriladi. Bundan tashqari, barqaror soʻzlardagi nominatsiyaning koʻpchilikka tushunarli boʻlishi majburiy boʻlsa, okkazonalizmlardagi nominatsiyaning hammaga tushunarli boʻlishi shart emas. Ularning maʼnosini tushunishni istagan odam

okkazional soʻz qatnashgan matnni oʻqiydi, xohlamasa oʻqimaydi. Ammo barqaror soʻzlar nominatsiyasi har qanday holatda ham hammaning bir xilda tushinishi uchun majburiylik belgisiga ega boʻlishi shart.

8. Okkazional soʻzlarning sinxron va diaxron qorishiqiligi. Bu alomat eng qiyin ilgʻab olinadigan belgi boʻlib, okkazional soʻz til sistemasi koordinatining sinxron va diaxron oʻqi kesishgan nuqtasida joylashganligidan kelib chiqadi. Shuning uchun ham okkazional soʻz sinxroniya va diaxroniya oʻrtasidagi aloqaning jonli ifodasi hisoblanadi.

Tilshunoslar sinxroniyaning diaxroniya bilan bogʻliqligini necha bor koʻrsatganlar. Sinxroniya va diaxroniyani bir-biridan ajratish, bir -biriga qarama-qarshi qoʻyish mumkin emas.

Okkazional soʻzlar ham sinxron, ham diaxronidir. Shuning uchun sinxronki, barqaror soʻzlarning oʻzaro bir-biriga sistemali munosabati singari okkazional soʻzlar ular bilan soʻz yasash, semantik, grammatik va boshqa munosabatlar jihatdan munosabatga kirishadi va shuning uchun ham nutqda, yaʼni muomala jarayonining oʻzida mavjud morfemalardan yaratiladi hamda til sohiblari tomonidan tushuniladi. Boshqacha qilib aytganda, funksional jihatdan okkazional soʻzlar tarixiy hayotning turli vaqt boʻlaklari davomida oʻsha maʼlum soʻz sifatida xotiralanadigan barqaror soʻzdan farqli ravishda diaxron kesik joy boʻyicha "choʻzilmaydi". Okkazional soʻzlar shuning uchun diaxronki, ular nutqda ikkinchi marta va qayta xotirada tiklanmaydi. Shu tufayli bunday soʻzlar paydo boʻlish omilining oʻzida boshqa nutq hodisalari - vaqt jihatidan uzoq davom etadigan hodisalar davriy muntazamligi zanjiriga qoʻshilib ketadi. Shunday qilib, okkazional soʻzning vujudga kelish akti (diaxron momenti) va uning barqaror soʻzlar bilan birga amal qilish akti (sinxron momenti) bir vaqtli, bir lahzalidir.

Sinxron-diaxron qorishiqililik faqat okkazional soʻzlarga xos boʻlib, barqaror soʻzlarga yotdir. Chunki barqaror soʻzlarda ular hayotining sinxron va diaxron jihatlari nisbatan bir-biriga bogʻliq emas va mustaqildir.

Okkazional soʻzlarning yuqorida koʻrsatilgan belgilari barcha shunday soʻzlar uchun birdek emas. Masalan, turli okkazional soʻzlardagi anormallik va taʼsirchanlik darajasi keskin farq qiladi. Okkazional soʻzning okkazionallik darajasi hatto nolga ham yaqinlashishi mumkin. Okkazionallik qanchalik kam boʻlsa, mazkur ikki belgi shunchalik boʻshroq namoyon boʻladi va aksincha. Shuni ham hisobga olish kerakki, barqaror va okkazional soʻzlar oʻrtasida bir-biriga oʻtish hollari ham boʻladi. Gʻafur Gʻulomning 1956-yilda nashr etilgan toʻplamida birinchi marta qoʻllangan *doʻstparvar* soʻzi uchraydi. 1964-yili "Sovet Oʻzbekistoni" gazetasida bu soʻz qayta qoʻllangan va til birligi maqomini olib, lugʻatdagi boshqa soʻzlar qatoridan oʻrin olgan [9].

Shuning uchun biz yuqorida ko'rsatgan belgilardan har biri alohida olinganda okkazonal so'zni boshqa birliklardan farqlash uchun yetarli bo'lmaydi. Faqat ularning hammasi birgalikda uni boshqa barcha til birliklaridan, umumxalq tilining boshqa kodifikatsiyalashmagan leksik elementlaridan aniq ajratishga imkon beradi. Shuning uchun okkazonal so'zlarni ta'riflashda ularning alohida xususiyatlarini hisobga olmoq kerak.

Shunday qilib, okkazonal so'zga quyidagicha ta'rif berish mumkin: *okkazonal so'zlar o'zida sinxron-diaxron qorishqlik, me'yorsizlik (anormallik), nutq uslubi yoki muloqotning ayni shu daqiqasida yuz beradigan nominatsiya, so'z yasaliş xususiyatlarini o'zida mujassam etgan ekspressiv nutqiy birlikdir.*

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Фелдман Н.И. Окказиональные слова и лексикография // Вопросы языкознания. - 1957. - № 4. -С. 66.
2. Ханпира Эр. Окказиональное словообразование В.В. Маяковского (отыменные глаголы и причастия): Автореф. дис... канд. филол. наук. -М.: 1956.
3. Маматов А. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида лексик ва фразеологик норма муаммолари: Филол. фанлари д-ри ... дис. - Т.: 1991. - 203-207 б.
4. Мўминов С.М. Окказионал нутқий номинацияда мотивациянинг роли: Филол. фанлари номзоди... дис - Тошкент: 1990. - 82 б.
5. С.Тошалиева. Ўзбек тилида окказионал сўз ясалиши: Филол. фанлари номзоди ...дис. -Тошкент: 1998. - 45-46 б.
6. Турсунов У., Мухторов Ж., Рахматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. - Тошкент: Ўзбекистон, 1992. - 210 б
7. Лопатин В.В. Рождение слова // Неологизмы и окказиональное словообразование. - М.: Наука, 1973. -С.64.
8. Аржанов А. Закон ест закон // Журналист. - 1968. - №3 -С. 30
9. Б.Чориев. Гафур Гулом шеърятининг тили. -Тошкент: Фан, 1990. - 96 б.